

LIRIK ASARLARDA OKKAZIONAL MA'NOLARNING IFODALANISHI

Islomova E'zoza Yorqin qizi

O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya: O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda "okkazionalizm" termini keng qo'llanila boshlandi. Okkazionalizm – umumiste'molga muvofiq, tog'ri kelmaydigan, individual tarzdagi ma'noga ega bo'lgan til birligi. Okkazional ma'noga ega so'zni hosil qiishda ijodkor turli xil so'z yasash usullari va so'z yasash qoliplaridan samarali foydalanadi. Ushbu maqolada lirik asarlarda okkazional so'z va ma'nolarning qo'llanilishi bilan bog'liq masalalar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: okkazionalizm, okkazional so'z, okkazional ma'no, aloqadorlik, o'xshatish, individual, sun'iy ma'no, nutqiy birlik.

Okkazional ma'no (nutqiy ma'no) leksemaning tildagi ma'nosiga (yoki ma'nolariga) xos bo'lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha "tus" berish maqsadida yuzaga keltirgan sun'iy ma'nosidir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda (nutqda) anglashiladi¹.

O'zbek tilshunosligida okkazional so'zlarning nazariy jihatlari vujudga kelishi, ularning badiiy-estetik xususiyatlari birmuncha tadqiq etilgan. Bu borada O.To'xtasinovning tadqiqotida quyidagicha ta'rifni kuzatish mumkin: "Okkazional so'zlar o'zida sinxron-diaxron qorishqlik, anomallik, nutq uslubi yoki muloqotning ayni shu daqiqasida yuz beradigan, so'z yasash xususiyatlarini o'zida mujassam etgan ekspressiv nutqiy birlikdir".

Okkazionallik ma'nolari quyidagi usullar bilan hosil bo'ladi:

1. Aloqadorlik asosida ma'no ko'chirish, ya'ni elliptik ma'nolar okkazional ma'no sanaladi. Masalan, Oloyga bordik (Toshkent viloyatidagi Oloy bozori nazarda tutilyapti).
2. Sifatlovchi birikmalarni ixchamlashtirish orqali okkazionallik ma'nosini hosil qilish. Masalan, Har qancha urinmasin, bu qora niyat maqsadiga yeta olmaydi. "Qora niyat" sifatlovchisi odamga nisbatan ishlatilgan, odam so'zi yoki kishi nomi tushirib qoldirilgan. Sifatlovchi aniqlovchilar orqali okkazional uzual ma'no hosil bo'lgan.

¹ H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T-2013.261-b.

3. O'xshatish tipidagi qurilmalar ixchamlashtirilganda okkazional ma'no hosil bo'ladi. Masalan, Burgut changaliga dosh berolmas yov. "burgut changali"-mard, kuchli, jasur, qo'rqmas, dadil, pahlavon yigit ma'nosida ishlatilmoqda.

Xususan, Zulfiya ijodida ham o'ziga xos okkazional so'zlarni uchratish mumkin:

Oldda bekatlarning tuyib yo'qligin,

Notugal mashqlarim sochayotirman.

Shoira "Iqrorga vaqt yetdi" deb nomlangan ushbu she'rida *notugal* so'zini qo'llagan bo'lib, bu so'z "chala", "oxiriga yetmagan" va ayni paytda ijodkorning o'zi yozgan she'rdan "ko'ngli to'lmaganlik" ma'nolarini ifodalagan.

Shoiraning "Izlayman" she'rida no-affiksi bilan bog'liq *noshodlik* (*Kunlar qancha shodlik, Qancha noshodlik*) yasalmasiga ham shoira ijodiga xos so'z sifatida qarash lozim.

O'zbek tilida qiyos ma'nosini ifodalovchi –simon sifat yasovchi affiksi otlarga qo'shilib, qisman o'xshatish tushunchasini ifoda etadi. Forsiy tilning affiksi bo'lgan bu qo'shimcha shoira ijodida o'ziga xos yasaliş tizimini shakllantirganligini ko'rishimiz mumkin. Shoiraning quyidagi "Yulduz" she'rida bu qo'shimcha vositasida kishilik olmoshidan *sensimon* ko'rinishidagi individual yasama so'z hosil qilgan. Masalan,

Yashnadi bir yulduz xuddi sensimon.

Yana ba'zi o'rinlarda -simon qo'shimchasi sifatdoshdan so'ng qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, "Tuhfa" she'rida yoritgansimon tarzida (*Quyosh oynining yuzin yoritgansimon, Sendan bahra olib, sir qolgan ko'ngil.*), "Tong" she'rida *tug'ilgansimon* tarzida (*Tabiat naq shu kun tug'ilgansimon Har gal hamma yokda yangi jaranglar...*), "Shoshma, hali" she'rida *turtgansimon* (*Yarim tunda, birov turtgansimon, Bir cho'chiyman,*), chaqqansimon, ichgansimon tarzida (*Men o'zimni his qilaman qaynoq jangda. So'ngra-so'ngra xuddi ilon chaqqansimon, So'ngra, xuddi bir xum aqrab ichgansimon Men o'zimni o'ngarolmay to'lg'onaman.*) qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Shoira –simon qo'shimchasi yordamida sifatdoshlardan ham yangi leksemalar hosil qilgan.²

Shoirlarning asarlari matni yuzasidan olib borilgan kuzatishlar ularda bir qator xarakterli okkazional so'zlar mavjudligini ko'rsatadi. Undagi okkazionalizmlarni hosil bo'lish usuliga ko'ra ikkiga ajratish mumkin:

- 1) semantik okkazionalizmlar;
- 2) affiksatsiya usulida hosil qilingan okkazionalizmlar.

---

² H.Umarova. Zulfiya ijodida okkazional so'zlar va kontekstual sinonimlar. Maqola

Semantik okkazonalizmlar tilda mavjud ba'zi so'zlarni yangicha ma'noda qo'llash natijasida yuzaga keladi. Masalan, Sirojiddin Sayyid "Toshkent oqshomi" she'rida quyidagi semantik okkazonalizmni qo'llagan:

Bunda har bir nihol kelinchak bo'lgay,

Oftobtaxtim mening, oytaxtim mening.

Ko'priklar evrilib kelajak bo'lgay,

Olamga ostonam – poytaxtim mening.

Keltirilgan she'riy parchada narsani boshqa narsaga nisbatlash, o'xshatish yo'li bilan, ya'ni fors-tojikcha "oftob" so'ziga fors tilidan olingan "taxt" so'zini qo'shish [so'z+so'z] qolipi asosidagi yangi qo'shma so'z hosil qilingan. Ijodkor she'r ta'sirchanligini oshirish hamda ona yurt tavsifini yanada kengroq ifodalash maqsadida shu misraning o'zida bir xil qolipdagi okkazonal birlikni keltiradi. Turkiy oy so'ziga *taxt* so'zini qo'shish orqali yangicha o'xshatishlarni qo'llagan.

Shuningdek, shoir ijodida affiksatsiya usuli bilan yasalgan okkazonalizmlar ham qo'llangan. Bu esa shoir she'rlarining ta'sirchanligini oshirib, she'rning o'qishli, ohangdor bo'lishini ta'minlagan. Bu jihatlarni shoirning "Haq so'z" she'rida ko'rish mumkin:

"Chorak asr hamnafas" emas,

Chorak asr dildosh, og'riqdosh

Bo'lib yashagansiz Kibriyo opa.

Yosh shoirlar o'qir – ko'zlarida yosh.

Aniq va qulay bo'lishi uchun okkazonalizmlarni ikkiga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Okkazonal so'zlar va okkazonal ma'noga ega so'zlar. Bunga bir okkazonal so'zlar va okkazonal ma'noni o'zaro bir-biridan farqlashimiz kerak bo'ladi. Okkazonal so'z tilning lug'at sathida mavjud bo'lmagan, bir ijodkor tomonidan qo'llangan, g'ayriodatiy yasaliş tizimiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi:

Adashib boraman bu tinch shaharga,

Meni qarshilaydi teraklar, tollar.

Ko'chani uyg'otib sokin saharda

Qaygadir boradi saharxez chollar.

(U.Azim)

Keltirilgan misollardan ham bu so'zlarning g'ayriodatiy, yasaliş tizimi ham tasodifiy ekanligini, lug'at tarkibida uchramasligini ko'rishimiz mumkin.

Okkazonal ma'no okkazonal so'zga nisbatan kengroq, qamrov doirasi ham kattaroq hisoblanadi. Okkazonal ma'noga ega so'zlar semantik okkazonalizm bo'lganligi

uchun ham bu hodisalar badiiy matndagina okkazional ma'no hosil qilishi kerak.
Masalan:

Elparast kaptarlar yurak qabrida

Armon ko'zlaridan to'kdi olov yosh.

Xulosa qilib aytganda, lirik asarlarda o'ziga xos qolipdagi okkazionalizmlar yaratilgan bo'lib, ular ham nominativ, ham uslubiy ma'no berish uchun xizmat qilgan. Mazkur nutqiy hosilalar til me'yorlari asosida shakllangan, bu esa lug'at qatlamimizning boyishiga olib keladi. Shoirlar ijodidan keltirilgan okkazionalizmlar she'rxonga estetik zavq berish bilan bir qatorda ijodkorning badiiy niyatini ifodalashga yordam beradi. Shuni ham ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligida okkazional ma'no va uning yuzaga chiqish omillarini o'rganish, ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish bugungi zamon tilshunosligining muhim vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T-2013.
2. Rahmatullayev Sh. Hoirgi adabiy o'zbek tili. T –2006.
3. M. Mirtojiev. O'zbek tili semasiologiyasi.T – 2010.
4. Zulfiya. Asarlar, 3jildlik. T – 1985.
5. Sirojiddin Sayyid. So'z yo'li, 2jild. T – 2008.